

ПИТАННЯ ЧАСТИНОМОВНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ АБСТРАКТНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті обґрунтовано підстави вивчення в межах абстрактної лексики одиниць з інших, крім іменника, граматичних класів. Традиційно в мовознавстві теорію щодо категорій абстрактного та конкретного наведено в розділі, присвяченому іменнику, а також на матеріалі іменника виконано більшість праць щодо опису абстрактної лексики української мови. Однак концепція розподілу слів на абстрактні і конкретні, запропонована А. Уфімцевою, яка розглядає характер денотативно-сигніфікативних відношень, дозволяє виявити, що одиниці з сигніфікативним характером значення, які дослідниця зараховує до абстрактної лексики, можна виявити серед слів різних граматичних класів (а саме – дієслова, прикметника, прислівника, займенника, сполучника та прийменника). Таким чином вивчення особливостей абстрактного значення таких одиниць сприятиме створенню системного опису абстрактної лексики української мови.

Ключові слова: абстрактна лексика; абстрактність; семантика; частини мови; лексикологія.

Абстрактна лексика як прояв найвищого рівня розвитку людського мислення привертала увагу і філософів, і мовознавців. Серед лінгвістів слова з абстрактним значенням були предметом розгляду для О. Потебні, І. Ковалика, В. Німчука, Л. Полюги, П. Фортунатова, О. Шахматова, А. Уфімцевої, В. Сташайтене та багатьох інших. Протягом тривалої історії досліджень було накопичено значний матеріал про особливості абстрактної лексики, однак і зараз науковці вказують на чимало проблемних питань у цій сфері та прогалин, які потребують системного заповнення лінгвістами [6, с. 19]. До основних теоретичних проблем дослідження таких слів належить визначення критеріїв виділення абстрактної лексики з-поміж інших лексико-семантичних підсистем та принципи класифікації лексем з абстрактним значенням [11, с. 288]. Також мовознавці наголошують на потребі повного та всебічного вивчення шару абстрактної лексики української мови, яке, попри окремі спроби описати часткові аспекти цієї підсистеми лексики, досі не було втілене.

На нашу думку, суттєвий аспект проблеми, яка полягає у відсутності системного дослідження абстрактної лексики української мови, пов'язаний з тим, що переважно вивчення слів з абстрактним значенням відбувалося на основі лише одного його граматичного класу – іменників, а абстрактне значення та особливості його реалізації в словах інших частин мови у більшості випадків залишалися поза увагою мовознавців.

В українському та слов'янському мовознавстві велика кількість досліджень абстрактної лексики виконана на матеріалі саме іменника. Серед таких праць можна вказати роботи «Українські абстрактні іменники в загальноживаній і термінній лексичі» О. Микитюк [4], «Семантичні та функціональні

особливості абстрактних іменників французької мови» З. Піскозуб [5], «Семантична параметризація абстрактних іменників у лінгвістичних словниках» Л. Попової [6]. Крім того, навіть одне з найпомітніших і найвагоміших в українському мовознавстві досліджень слів з абстрактним значенням «Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.» Л. Полюги хоч і торкається іноді слів усіх частин мови, та зроблене на основі розгляду лексичних одиниць, які належать до класу іменника.

Дуже показовим є і той аспект, що теорія щодо категорій абстрактного і конкретного у мовознавстві зазвичай викладена у розділі, присвяченому іменнику, а також тільки в межах іменника традиційно відбувається поділ на абстрактні і конкретні слова. Наприклад, у книзі «Граматика української мови. Морфологія» вказано, що опозиція «конкретні і абстрактні назви» відтворює в морфологічних формах реальну і граматичну предметність, центр і периферію іменника [1, с. 16]. Крім того, в енциклопедії «Українська мова» сказано, що під поняттям «абстрактна лексика» у мовознавстві розуміють частину лексико-семантичної системи мови, яка охоплює одиниці, що позначають поняття, які не мають реального втілення, тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, відносини між особами і народами, поняття етикету, наукові та виробничі терміни. І хоча за визначенням до абстрактної лексики зараховують слова з усіх частин мови, наголошено, що переважно це іменники на позначення вказаних понять [12, с. 7–8]. Тобто дуже часто відбувається зведення поняття «абстрактна лексика» до поняття «абстрактні іменники».

Це можна пояснити особливостями семантики іменника як граматичного класу. Як зазначає І. Ковалик, «за матеріалом узагальнення найбільш

багатогранною частиною мови вважається іменник. Дієслова і прислівники поступаються перед ним різноманітністю матеріалу узагальнення. У дієсловах узагальнюється, насамперед відображення процесів, дій, станів, у прислівниках – ознаки ознак. Прикметники близькі в цьому плані до іменників. У лексичному значенні прикметників закладені відображення багатогранних властивостей предметів» [2, с. 38].

Сьогодні ж спостерігаємо тенденцію, за якою при дослідженні абстрактної лексики залучають не тільки іменники, але й дієслова, прикметники та прислівники з абстрактним значенням. Зокрема, до таких праць належить дослідження абстрактної лексики у творчості П. Могили, виконане Н. Томою [10], виконане на матеріалі з історії української мови. Такі праці, хоч і не є численними, сприяють заповненню прогалів у системному вивченні лексики української мови усіх її часових зрізів.

Загалом у мовознавстві існує кілька підходів до відмежування абстрактних слів від одиниць з конкретним значенням. Одним із найбільш поширених є концепція А. Уфимцевої, розглянувши яку та застосувавши її до слів з інших граматичних класів, можна побачити, що абстрактним значенням наділені не тільки іменники.

Для поділу лексичних одиниць на конкретні й абстрактні дослідниця пропонує розглядати характер зв'язку денотативного та сигніфікативного значення у межах одного слова. Лексичні одиниці, у яких переважає денотативне та денотативно-сигніфікативне значення, зараховано до розряду конкретної лексики, а слова, що мають сигніфікативний чи сигніфікативно-денотативний тип значення, – до абстрактної. Серед іменників з денотативною та денотативно-сигніфікативною основою значення виділяють такі групи: власні назви й терміни-назви (імена, прізвища, прізвиська, клички тварин, назви населених пунктів, історичних дат, подій, книг); назви неживих предметів, які піддаються злічуванню; назви речовин, що не піддаються злічуванню; назви осіб та назви тварин. А до іменників, що мають сигніфікативну та сингіфікативно-денотативну основу семантики, що є їхньою підставою для зарахування до абстрактної лексики, А. Уфимцева зараховує назви опредмечених ознак, властивостей, дій, станів, узятих у повному абстрагуванні від носіїв цих ознак; назви родових понять, що називають розумові категорії; назви, що представляють терміни-поняття різних сфер наукового знання [13, с. 121].

Не важко помітити, що свою теорію дослідниця ґрунтує на матеріалі розгляду іменника, однак це не позбавляє її підхід універсальності. Тому якщо ми розглянемо особливості значення слів з інших частин мови (дієслова, прикметника, прислівника, займенника, прийменника та сполучника) через призму теорії денотативно-сигніфікативних відношень, то можемо побачити, що не тільки іменники варто розглядати як предмет вивчення абстрактної лексики української мови.

Наприклад, узявши до уваги дієслово як окрему основну самостійну частину мови, вказуємо, що характерною його особливістю є процесуальність, яка, будучи узагальненням процесів, дій, станів, знаходить своє втілення у словесних значеннях системи дієслів. Семантика дієслів та прикметників,

на відміну від значення іменників, має відносний характер внаслідок того, що в основі їхнього словесного значення лежать поняття ознаки-процесу [2, с. 38].

Крім того, О. Потєбня вважав дієслово однією з найбільш абстрактних, найбільш конструктивних і прогресувальних категорій. Діяч і об'єкт дії рідко коли закладені у лексичному значенні дієслова; вони розкриваються і виражаються у контексті в іменниково-дієслівних синтагмах. Дієслова виражають поняття процесів, дій, станів; поняттєвою основою їхнього лексичного значення є сигніфікат, тому й дієслівні лексеми вважаються словами з абстрактним значенням [8, с. 113].

До того ж, як вказує Н. Тома, у складі дієслова можна розрізнити як слова конкретної дії (*читати, писати, рубати, ходити, кидати*), так і слова, що виражають почуття, внутрішній стан (*любити, ненавидіти, сумувати, надіятись*), які, співвідносячись із абстрактними іменниками (*любов, ненависть, веселість, сум, надія*), мають більш виражену абстрактність [10, с. 24]. Тобто поділ лексичних одиниць на абстрактні і конкретні доцільно здійснювати в межах не лише іменника. Серед дієслів та інших частин мови цілком можна виділити одиниці з абстрактним значенням з поміж конкретних.

Також на увагу мовознавців заслуговує і така форма дієслова як дієприкметник. На нашу думку, усі слова цього граматичного класу наділені високим рівнем абстрактності, незважаючи навіть на сигніфікативно-денотативні відношення у семантиці дієслова, від якого вони утворені. Як зазначає І. Вихованець, семантика дієприкметника виявляє деякі особливості в передаванні значенневих частиномовних характеристик дієслова і прикметника. За семантичною ознакою дієприкметник ближче стоїть до прикметника, ніж до дієслова, бо виражає ознаку предмета за виконуваною ним дією або властивим йому станом. Таку ознаку кваліфікують як нерозчленовану семантику стану. Для власне-дієслів основною є семантика дії, а семантика стану належить до їхньої периферії. Крім того, цю периферійну семантику вони видозмінюють у стан як процес. Дієприкметникові, навпаки, властива нівеляція ознаки процесуальності та перетворення її на віддієслівну ознаку предмета [9, с. 286]. Тобто тут є всі підстави стверджувати про сигніфікативний характер значення дієприкметника, у якому абстрагування значення відбулося подвійним чином: спочатку – абстрагування дії до ознаки, потім – до ознаки предмета. Тому семантика дієприкметників як особливої форми граматичного класу дієслів цілком заслуговує на увагу мовознавців у дослідженні її абстрактності.

Також є підстави стверджувати і про абстрактність семантики в межах граматичного класу прикметника. Характерною властивістю прикметників, що виражають у своїх значеннях поняття властивостей, якостей, та певного типу відношень між предметами, є широта їхньої смислової структури [2, с. 38–39]. У мовленні зазвичай прикметник сполучається у мінімальних синтагмах з іменником, при чому той самий прикметник може сполучатись з різними іменниками й одночасно різні прикметники можуть вживатись у сполученні з тим самим іменником. Лексичне значення прикметника – мовного показника поняття власти-

вості, якості, відношення у системі лексики – має сигніфікативний характер, у зв'язку з чим прикметники зараховують до слів з абстрактним значенням [13, с. 114–149].

Дослідник абстрактної лексики української мови Л. Полюга зазначає, що відсутність чітких семантичних контурів при визначенні абстрактного значення окремих слів впливає на те, що розмежування слів на абстрактні і конкретні не завжди вдається чітко провести, тому тут використовують метод вияву ступеня абстрактності різних слів через зіставлення лексичних одиниць різних семантичних видів [6, с. 31]. Зокрема, стосовно прикметників мовознавець Н. Тома наводить зіставлення таких груп слів: «Так, порівнюючи, з одного боку, прикметники *кам'яний, круглий, синій, голосний, солодкий, духмяний*, які позначають зовнішні матеріалізовані ознаки, що сприймаються органами чуття, а з іншого боку, прикметники *добрий, щирий, досвідчений, моральний, розумний, сумний, лінивий*, не важко помітити, що слова другої групи є більш абстрактними, від них утворюються абстрактні іменники: *доброта, щирість, досвідченість, моральність, сум, лень*. Такі прикметники можна віднести до абстрактної лексики без урахування їхніх граматичних показників» [10, с. 24].

Якщо ж розглянути особливості семантики прислівника як граматичного класу, то можна виявити, що основі його лексичного значення лежить відображення узагальнених спеціальних відношень об'єктивної дійсності, що виражають місце, час, спосіб дії тощо (*там, учора, добре*) [3, с. 135–136]. Крім того, як зазначають укладачі «Теоретичної морфології української мови» І. Вихованець та К. Городенська, лексичне значення в прислівника має іншу природу, ніж в іменника, дієслова, прикметника та числівника. Річ у тому, що прислівник є таким класом слів, який виконує функцію означення щодо інших класів ознакових слів – дієслів та прикметників, тобто виражає ознаку ознаки або ж відношення між двома ознаковими словами [9, с. 300]. Уже з огляду на це є всі підстави говорити про абстрактний характер значення прислівників.

До того ж, якщо порівнювати ступінь абстрактності значення цього граматичного класу слів з іншими ознаковими граматичними класами, то можна виявити, що прислівники як слова з абстрактним значенням мають вищий ступінь абстрактності у порівнянні з абстрактністю лексичних значень прикметників. У системі лексичного складу мови значення прислівників має суто сигніфікативний характер і не містить у собі денотата [3, с. 175]. Таким чином прислівники належать до слів з високим рівнем абстрактного значення.

Також на увагу дослідників абстрактної лексики заслуговують і займенники як окрема частина мови, хоча вони і не становлять єдиного за структурою та семантикою функціонального класу слів. Їхнім значенням вважають вказівність, хоч насправді не всі

займенники вказують на щось (наприклад, питальні) [2, с. 39]. До того ж, у займенниках наявне специфічне співвідношення семантики у сфері мови й мовлення: узагальнено-вказівний характер їхньої категорійної семантики в мові й мовленнєва опосередкованість їхніх лексичних значень, пов'язана з конкретною ситуацією, з відповідним контекстом [9, с. 184]. І що найважливіше – у займенників закладена здатність узагальнення. Словесні знаки цієї частини мови мають суто сигніфікативний характер, і тому займенники зараховують до слів з абстрактним значенням [2, с. 39]. Однак займенники, як і числівники, є закритим до розвитку і творення нових одиниць класом слів, з чим пов'язана певна обмеженість перспектив вивчення займенника серед інших груп абстрактної лексики української мови.

І нарешті, розгляньмо особливості семантики службових частини мови. Прийменники і сполучники виражають вкрай абстрактні відношення, у їхніх словесних значеннях абстракція досягає дуже високого ступеня. Вони безпосередньо виражають зв'язки і відношення між словами і через них опосередковано – відношення між предметами та явищами. Оскільки прийменники та сполучники виражають абстрактні поняття та мають сигніфікативний характер, ці класи слів можуть бути зараховані до абстрактної лексики [2, с. 39]. Враховуючи це, приходимо до висновку, що є всі підстави для подальшого дослідження мовознавцями особливостей абстрактності значення слів цих частин мови.

Отже, розглянувши різні аспекти семантики слів майже всіх граматичних класів, можна дійти висновку, що абстрактністю значення наділений не тільки іменник, на матеріалі якого, як правило, виконано більшість досліджень цієї семантичної категорії. Сигніфікативний характер значення, який дає підстави говорити про абстрактність значення лексичної одиниці, виявлено і в словах таких граматичних класів як дієслово, прикметник, прислівник, займенник, прийменник і сполучник. І хоча більшість абстрактних іменників української мови є віддієслівними і відприкметниковими дериватами, все одно не слід обмежувати вивчення абстрактної лексики української мови лише іменником, для повного опису лексичної системи варто долучати матеріал і з інших частин мови. Вивчення особливостей абстрактної семантики таких слів допоможе закрити прогалини в системному описі абстрактної лексики української мови, потреба якого є одним із актуальних досі проблемних аспектів дослідження цієї лексичної підсистеми. Крім того, залучення матеріалу з інших частин мови допоможе уникнути отожднення поняття «абстрактна лексика» з поняттям «абстрактні іменники», яке досить часто трапляється в українському мовознавстві. Таким чином, вивчення особливостей абстрактної семантики в словах з інших, крім іменника, граматичних класів становить перспективу в дослідженнях абстрактної лексики української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 335 с.
2. Ковалик І. І. Слова з конкретним і абстрактним значенням / І. І. Ковалик // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 4. – С. 36–39.

3. Кошевая И. Г. Уровни языкового абстрагирования / И. Г. Кошевая. – К. : Изд-во Киевского ун-та, 1973. – 210 с.
4. Микитюк О. Р. Українські абстрактні іменники у загальноживаній і термінній лексиці : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. Р. Микитюк. – Державний ун-т «Львівська політехніка». – Л., 1997.
5. Піскозуб З. Ф. «Семантичні та функціональні властивості абстрактних іменників французької мови : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.05 «Романські мови» / З. Ф. Піскозуб. – К., 2003.
6. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1991 – 240 с.
7. Попова Л. П. Семантична параметризація абстрактних іменників у лінгвістичних словниках : дис. ... канд наук : 10.02.02 «Російська мова» / Л. П. Попова. – К. : 2008.
8. Потєбня. А. А. Мысль и язык / А. А. Потєбня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
9. Теоретична морфологія української мови / ред. І. Р. Вихованець, К. С. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
10. Тома Н. М. Абстрактна лексика в мовосвіті Петра Могили / Н. М. Тома. – Тернопіль : Астон, 2014. – 215 с.
11. Тома Н. М. До проблеми визначення абстрактної лексики / Н. М. Тома // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – Вип. 34. – С. 288–292.
12. Українська мова: енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
13. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 205 с.

О. В. Гордійчук,

Национальный университет «Киево-Могилянская академия», г. Киев, Украина

ВОПРОС ЧАСТЕРЕЧЕВОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ АБСТРАКТНОЙ ЛЕКСИКИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

В статье определены основания изучения в рамках абстрактной лексики единиц из других, кроме существительного, грамматических классов. Традиционно в языкознании теорию относительно категорий абстрактного и конкретного приведены в разделе, посвященном существительному, а также на материале имени существительного выполнено большинство работ по описанию абстрактной лексики украинского языка. Однако концепция распределения слов на абстрактные и конкретные, предложенная А. Уфимцевой, которая рассматривает характер денотативно-сигнификативных отношений, позволяет выявить, что единицы из сигнификативный характером значения, которые исследовательница относит к абстрактной лексики, можно обнаружить среди слов разных грамматических классов (а именно – глагола, прилагательного, наречия, местоимения, союза и предлога). Таким образом изучение особенностей абстрактного значения таких единиц способствовать созданию системного описания абстрактной лексики украинского языка.

Ключевые слова: абстрактная лексика; абстрактность; семантика; части речи; лексикология.

O. Hordiichuk,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

THE PROBLEM OF PART OF SPEECH CHARACTERISTIC OF UKRAINIAN ABSTRACT VOCABULARY

The article is dedicated to the important problem in studying abstract vocabulary of the Ukrainian language, that consists of only nouns implication during the study of this group of words. The subject of the article is peculiarities of meanings of words that belong to other different parts of speech (verb, adjective, adverb, pronoun, preposition, conjunction). The methodology of investigation bases on the theory of Anna Ufimtseva that is connected with principles of separation abstract words from the words with concrete meaning. According to this theory every word has different correlation between signification and denotation aspects of its meaning. If the word has denotation or denotational-signification meaning, we can classify such lexical unit as a word with concrete meaning. If the word has signification or signification-denotation meaning, we classify it as an abstract lexical unit. Scientific innovation of investigation is related with detection of signification character of meaning between some words from class of verb, adjective, adverb, pronoun, preposition, conjunction. That is why it is possible to include such lexical units while studying abstract vocabulary of the Ukrainian language. In this way the article shows some perspectives in investigation of this group of words.

Keywords: abstract vocabulary; abstractness; semantic; part of speech; lexicology.